

Лілія Вахняк,

магістриня соціології
Національного університету
«Киево-Могилянська академія»
Київ

l.vakhniak@gmail.com /
liliia.vakhniak@ukma.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0001-9924-0527>

ПРАКТИКИ ВИКОРИСТАННЯ МІСЬКОГО ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ (КЕЙСИ МИХАЙЛІВСЬКОЇ ПЛОЩІ ТА МАЙДАНУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ)

Міський публічний простір має дві основні функції – місце для політичного висловлення та для взаємодії між собою різних категорій людей. Через це він набуває критично важливого значення в процесі демократичної суспільної розбудови, і цим зумовлена пильна увага до його функціонування. Під час найгострішої форми політичної кризи – війни – у публічному просторі неунікно актуалізуються одні практики й відходять на задній план інші. Ідентифікація та аналіз таких змін може стати ключем до розуміння семантики простору та способів співіснування смислів, породжених новими контекстами. Оскільки міський публічний простір є своєрідним дзеркалом суспільно-політичних процесів, які відбуваються в країні (надто, якщо йдеться про центральні площі великих міст), таке розуміння може виявитися помічним у відстеженні ширшого суспільно-політичного курсу країни.

Етнографічне дослідження, на базі якого написана ця стаття, зосереджується на кейсах двох центральних київських площ – Михайлівської та Майдану Незалежності. Воно покликане здійснити розвідку в окреслене дослідницьке поле, а також розпочати ширшу дискусію щодо впливу війни на міський публічний простір в Україні, з одного боку, та щодо ролі простору як наратора, співтворця і транслятора смислів – з іншого.

Ключові слова: міський публічний простір, комеморативні практики, війна, Михайлівська площа, Майдан Незалежності, стихійні меморіали, соціологія міста, етнографічне дослідження, включене спостереження.

DOI 10.15407/mics2025.01.120
УДК 94(477.24)"20"

ПЕРЕДМОВА

Ця стаття написана на основі магістерського соціологічного дослідження, яке здійснювалося мною протягом лютого – травня 2024-го року і фокусувалося на Михайлівській площі та Майдані Незалежності (центральні київські площі з ємним історико-символічним навантаженням), які об'єднані високим рівнем значущості для містян, а також спільними комеморативними практиками, пов'язаними з революційно-воєнним контекстом. У назві статті свідомо вживається саме термін «війна», який покриває відрізок часу від 2014 року до сьогодні.

У дослідженні застосовувався етнографічний підхід, який передбачав регулярне проведення включених спостережень, етнографічних інтерв'ю та аналіз візуальних матеріалів. Для додаткової валідазації даних було проведено 5 експертних інтерв'ю з людьми, які володіють знанням у сфері соціології міста або меморіалізації: Світланою Шліпченко (керівницею Центру урбаністичних студій), Антоном Лягушею (академічним директором магістерської програми з дослідження пам'яті та публічної історії в KSE), Оксаною Довгополовою (кураторкою платформи культури пам'яті «Минуле/Майбутнє/Мистецтво»), Анною Осипчук (науковою директоркою Школи політичної аналітики НаУКМА) та Лоріною Федоровою (аналітикинею дослідницької організації CEDOS). Враховувалося, щоб у вибірці були представлені люди з різним дослідницьким багажем і кутом вивчення соціальних процесів, яких торкається це дослідження. Унаслідок процесу кодування всіх зібраних даних вдалося зрештою прийти до формування набору найважливіших кодів, які були концептуально згруповані в три аналітичні категорії: семантика простору, комеморативні практики та функціонування простору. Ці категорії і складають основний зміст викладу знахідок у цій статті.

ПУБЛІЧНИЙ ПРОСТІР У СОЦІАЛЬНИХ НАУКАХ

Єдиного визначення терміна «публічний простір» немає. Американська дослідниця Сета Лоу в одній зі своїх праць зазначала, що причиною неоднозначності цього терміну є багатомірність¹. Деякі характеристики публічного простору пов'язані з історичним розвитком, інші – із фізичними атрибутами, способом управління і фінансування, доступністю чи обмеженістю. Вона пропонує визначати публічний простір крізь шість вимірів, за допомогою комбінації певних характеристик: фізичні аспекти, форма власності, управління та фінансування, контроль і вплив, символічне/історичне значення, політична діяльність. Простори можуть бути публічними завдяки людям, значенням та практикам і в різний час проявляти різний ступінь публічності.

Маргарет Кон пропонує дещо схожий підхід, який полягає у кластерній концепції². Під кластерною концепцією вона розуміє багатозначні, а інколи суперечливі визначення. Єдиний спосіб працювати з такою концепцією – окреслити низку можливих значень або критеріїв, і підмножина цих критеріїв, згрупованих разом, може означати публічний простір. Дослідниця пропонує три основні критерії: власність, доступність та інтерсуб'єктність. Однак той чи інший простір буває дуже складно однозначно віднести до площини публічного чи приватного.

Загалом, хоч концептуалізувати поняття публічного простору доволі непросто, є певні критерії, якими можна послуговуватися у визначенні. Не варто шукати чіткого універсального вододілу між публічним та приватним простором, релевантніше розглядати простори на континуумі публічний – приватний. Важливо зважати на особливості кожного окремого простору (символічні, історичні, географічні, матеріальні тощо), аби правильно його охарактеризувати і співвіднести з іншими просторами на континуумі. З огляду на це, Михайлівська площа та Майдан Незалежності чітко підпадають під усі основні критерії публічного простору: досліджувані площі належать державі, є загальнодоступними для всіх містян і можуть слугувати сценою для політичних виступів. До того ж вони мають доволі потужне символічне та історичне значення для містян, а також сприяють взаємодії між своїми відвідувачами.

СЕМАНТИКА ПРОСТОРУ

Кожна значуща символічна риса простору, яка колись була йому притаманна, залишає певний слід. Семантика публічного простору означає нашарування різних контекстів і співіснування смислів, які були породжені цими контекстами. Аналізуючи сучасні соціальні процеси, які відбуваються в межах Михайлівської площі та Майдану Незалежності, я аналітично вбудовувала свої спостереження в історичний контекст цих просторів.

Символічний ландшафт. Простір ніколи не буває нейтральним, особливо, коли йдеться про дві центральні київські площі. Михайлівська площа розташовується у верхньому місті («київському акрополі») і є нерозривно пов'язана із собором, ім'ям якого і названа. Спорудження Михайлівського Золотоверхого монастиря датується початком XII століття (на той момент Свято-Дмитрівський монастир), що робить його історично значущим. Простір обростає додатковим символізмом в очах містян також через свою назву – на честь Архангела Михаїла, який вважається покровителем Києва і який зображений на гербі міста. Однак у контексті цієї війни чи не найбільшого символічного значення площі надає той факт, що ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря було зруйновано в 1930-х роках радянською владою в рамках антирелігійної політики, а також із метою облаштування на тому місці

3 І. Ломачинська, *Монастирі України* (Київ: Балтія-Друк, 2015): 45.

4 Л. Ганзенко, Т. Тимченко, В. Цитович. Відтворення собору архістратиґа Михаїла: Погляд на нез'ясовані проблеми. *Пам'ятки України* № 1 (1999).

5 Там само.

6 Там само.

7 Н. Кондель-Пермінова, *Хрещатик — комунікатор між часами* (Київ: Варто, 2021): 21.

8 Там само, 26.

9 Київ: Провідник (Харків: Видавець Олександр Савчук, 2022): 148.

урядового центру. Одну із запроєктованих будівель було зведено на місці Трьохсвятительської церкви (зараз там розташовується Міністерство закордонних справ), а другу будівлю, яка мала постати замість монастиря, звести не встигли. У 1937 році площу з Михайлівської було перейменовано на Урядову. Згодом назва ще не раз змінювалась: 1961 року – Радянська, 1977 – Калініна, а 1991-го – повернули Михайлівську. У 1993 році біля муру монастиря встановили пам'ятник жертвам Голодомору, у 1996 році – відновили скульптурну композицію пам'ятника княгині Ольги, а протягом 1998–2000 років відновили і основну компоненту простору – монастир³. Водночас низка українських істориків та мистецтвознавців пов'язували певні проблеми із процесом відбудови Михайлівського монастиря, критикуючи новобуду цього контексті й посиляючись на те, що сучасна теорія реставрації заперечує можливість відтворити в натуральних розмірах повністю зруйновані пам'ятки⁴. Унаслідок відбудови ми отримуємо не пам'ятку, а вже об'єкт сучасної культури, тобто в кращому випадку лише символ втраченої пам'ятки⁵. Л. Ганзенко, Т. Тимченко та В. Цитович вважали, що, на противагу відновленню первісного вигляду, виваженішим підходом було б творче переосмислення втраченої пам'ятки в сучасних архітектурних і образотворчих формах⁶.

Повернення цьому публічному простору дорадянського вигляду мало ознаменувати звільнення від значень, приписаних простору Комуністичною партією. Однак звільнитися від них повністю неможливо, адже вони вже складають тої семантичний шар, на який і накладається нова політика – політика оскарження рішень радянської влади. І тепер Михайлівський монастир та комплекс пам'ятників на площі – не просто історична пам'ятка, а відновлена історична пам'ятка. Таким чином простір набуває нових символів: до релігійного та меморіального (про який детальніше йтиметься нижче) додається ще й національний, увага до якого особливо загострюється сьогодні, у часи російської війни проти України.

Майдан Незалежності у свою чергу семантично відмінний, а водночас і тісно пов'язаний із Михайлівською площею. Майдан, на противагу Михайлівській площі, оформився лише наприкінці XIX століття, коли Хрещатик наскрізною ниткою, на яку було нанизано і Майдан, з'єднав три до того розділені частини Києва – Верхнє місто, Поділ та Печерськ, а обрисів такої площі набув аж після Другої світової війни, під час якої було зруйновано будівлю думи⁷. Розташовуючись біля підніжжя «київського акрополя», Майдан відіграє у місті роль афінської агори як центру громадського життя і збору всіх громадян, як місця політичного висловлення і політичної видимості. Майдан почав виявляти свої риси громадського форуму й набув семантики спротиву на початку XX століття під час революційних подій 1905 року, коли площа ще носила назву Думська⁸. У жовтні 1905 року тут біля будівлі міської думи відбувся багатотисячний мітинг робітників і громадян, який за наказом уряду насильницьким шляхом розганяли кінним загonom⁹. За радянських часів до ідейного навантаження Майда-

10 Н. Кондель-Пермінова, Хрещатик — комунікатор між часами (Київ: Варто, 2021): 353–355.

ну додалася його роль головної площі країни, яка полягала головним чином у проведенні політичних перформансів (військових парадів, демонстрацій трудящих) та імітації громадської активності¹⁰. У ті часи функція простору як громадського форуму носила суто номінальний характер.

З моменту розгортання Революції на граніті 1990-го року площа почала повертати собі втрачену за радянських часів семантику спротиву, стаючи надалі сценою і для інших масштабних акцій громадянської непокори. Водночас простір на той час усе так само вміщував у собі роль головної площі країни в розважальному та комерційному сенсах. Підхід урбаністичної і культурної централізації та ієрархізації просторів, характерний інституційному дизайну Радянського Союзу, не стерся з отриманням незалежності, він знаходить своє відлуння у просторі й досі, на цей аспект в експертному інтерв'ю звертає увагу, зокрема, Антон Лягуша. За час свого існування площа так само, як і Михайлівська, встигла приміряти багато назв – Хрещатицька, Думська, Радянська, Калініна, Жовтневої революції і, зрештою, Незалежності. Цікаво, що в різні моменти радянського часу ці дві площі носили однакову назву – площа Калініна. Із часів незалежності вони спільно вміщували в собі національно-патріотичний наратив, однак справжньої семантичної пов'язаності, на мою думку, ці площі набувають тоді, коли обидві проходять процес ресемантизації, породжений Революцією гідності й початком війни.

Ресемантизація простору. Варто зазначити, що під ресемантизацією я розумію не повне оновлення значень у просторі (як я вже зазначала вище, це неможливо, на мій погляд), а на шарування нових, інших домінантних значень. Михайлівський собор набув нового значення пізньої осені 2013 року, коли став прихистком для студентів-протестувальників, відносно яких із боку державного режиму застосовувалися насильницькі методи придушення повстання. Майдан тим часом слугував основною ареною революційних подій, наслідком яких стали численні вбивства громадян безпосередньо в цьому просторі. Відповідно, такі трагічні події суттєво змінили характерні для простору практики. Наприклад, до 2014 року головна ялинка країни (ще один атрибут радянського спадку) та всі супутні святкувальні звичаї відбувалися на Майдані, а після Революції гідності їм відвели простір Софіївської площі. Таке рішення стало одним із найпомітніших маркерів зміщення акцентів у просторі. Майдан Незалежності «передавав» свої розважальні риси іншим просторам, отримавши для себе нове домінантне значення – меморіальне. Варто сказати, що це відчутним чином послабило згадану раніше спадкову рису ієрархізації просторів, адже таке перенесення практик актуалізувало інші простори міста.

Меморіальна складова є характерною традиційною тяглістю для Михайлівської площі (принаймні із часів незалежності), на момент революції і початку війни там вже було

споруджено пам'ятник жертвам Голодомору, був актуалізований символ російських злочинів і українського національного відродження, про який ішлося вище. Тож комеморативну функцію, присвячену подіям, які започаткував 2014 рік, Михайлівська площа та Майдан Незалежності взяли на себе разом, це й стало їхнім спільним семантичним знаменником. Разом із розвитком комеморативної складової в цих просторах загострюється функція конструювання колективної/національної ідентичності. Публічні простори важливі як місця пам'яті та транслявання певних історій, і процес комеморації – це один зі способів, у який національна ідентичність реалізується, активізується та виражається. Під час комеморативних практик, які певною мірою перегукуються з релігійними ритуалами, учасникам дійства нагадують про їхній зв'язок із нацією та її символічними наративами¹¹. Вшанування пам'яті активізує простір через практику, але й сам простір також уможлиблює та заохочує певні форми вшанування та артикуляції пам'яті. Тобто простір та пам'ять є співконститутивними, і це підіймає питання про те, наскільки естетичні та просторові форми важливі для репрезентації і трансляції національної ідентичності.

Якщо говорити про ресемантизацію цих просторів із моменту розгортання повномасштабного вторгнення у 2022-му році, то нових домінантних наративів ці простори не набули, відбувається радше посилення акцентів, які були розставлені в цих просторах у 2014-му році. У цій думці сходяться й експерти в проведених для даного дослідження інтерв'ю. Однак нові події все одно накладають на ці площі відчутний відбиток, який полягає вже безпосередньо в комеморативних практиках, які буде розглянуто нижче.

Загалом у Михайлівській площі та Майдану Незалежності дуже різна історія і дуже різний вік, до певного моменту така ж різна була й ідейна навантаженість. Утім, тепер вони, спільно вмістивши в себе смисли війни та революції, стали оповідачами нового національного наративу. Причому вміщувати доводиться багато сенсів, інколи ціннісно конфліктних, як-от, наприклад, дуже близьке просторове сусідство стихійного меморіалу з прапорцями, які символізують загиблих на війні, та аніматора в костюмі якогось звіра, який фотографується з дітьми та туристами. Майдан нанизаний на центральну київську вулицю, яку практично неможливо оминати; це все ще місце відпочинку, зустрічей і веселощів, зокрема молоді, а на Михайлівській площі інсталяція розбитої російської техніки слугує в певному сенсі атракціоном.

КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ

Під час відслідковування соціальних процесів на досліджуваних площах стало зрозуміло, що центральне місце серед цих процесів зараз посідають комеморативні практики, які на сьогодні стали ключовою рисою Михайлівської площі та Майдану Незалежності.

Стихійна меморіалізація. Комеморативна мова Михайлівської площі та Майдану Незалежності є головним чином стихійною. Ті комеморативні практики, які інституціоналізувалися, усе одно так чи інакше впливали зі стихійних і, зрештою, знову набували їхніх рис. Як це, наприклад, відбувається зі стіною пам'яті біля Михайлівської площі. До повномасштабного вторгнення на стіні розміщувалися пластикові банери з надрукованими на них фотографіями загиблих у ході АТО. Після 24 лютого 2022 року до стіни почали масово додавати все нові й нові фотографії загиблих, унаслідок чого стіна виявилась ущерть заповненою. Деякі фотографії можуть повторюватися, оскільки прийти вшанувати пам'ять можуть як родичі, так і друзі загиблих, не зговорюючись. Додавання нових світлин носить суто стихійний характер, ніхто не веде їм рахунок. Стіна використовується доволі хаотично, оскільки люди вишуковують бодай трохи вільного місця, куди можна було б приклеїти світлинку. Окрім фотографій, вшанування пам'яті здійснюється за допомогою й інших атрибутів – живих квітів, стрічок, прапорців, лампадок зі свічками, подекуди навіть маленьких іграшок.

Дуже примітно, що свічки в лампадках здебільшого запалені, а квіти біля стіни – здебільшого живі і свіжі, і йдеться не лише про букети, а й про поминальні вінки. Зів'ялі квіти мені траплялися доволі рідко, що може свідчити про постійну присутність близьких людей загиблих у цьому просторі. У Facebook є закрита спільнота, яка налічує чотири з половиною тисячі учасників та присвячена стіні пам'яті та догляду за нею. Крім того, з початком повномасштабного вторгнення держава опікується стіною більше, ніж раніше, оскільки тепер це невід'ємна частина маршруту для західних партнерів, які прибувають з візитом до Києва і також вшановують пам'ять загиблих квітами. На стіні встановлені камери відеоспостереження для запобігання актів вандалізму, простір ретельно прибирається комунальними службами.

У квітковому комеморативному аспекті, ймовірно, зашиті важливі речі. Наприклад, може йтися про наявність певного неписаного коду належного вшанування пам'яті біля цієї стіни, згідно з яким штучні квіти суттєво програють живим. Ніхто не наважується принести штучні квіти, тому що тоді пам'ять людини, якій їх принесли, буде менш вшанованою, ніж пам'ять решти загиблих, чиї світлини зберігає стіна. Крім того, живі, свіжі квіти можуть бути символом живої пам'яті і свіжої рани. Це останнє міркування підкріплюється тим фактом, що все ж таки стіна рясніє численними атрибутами меморіалізації передовсім у другій своїй половині – там, де вшановується пам'ять полеглих після розгортання повномасштабного вторгнення. Такі міркування про квіти наштовхують на паралелізацію меморіальних практик цього простору з практиками, притаманними кладовищам – поминальні вінки, лавочки, розміщені навпроти фотографій; а головне – свіжі квіти потребують того, аби їх регулярно змінювали, і цей аспект співвідноситься із практикою догляду за могилою. Утім, кладови-

щам якраз характерні штучні квіти, а не живі. Так чи інакше, вулиця вздовж стіни пам'яті таки набуває ролі своєрідного цвинтаря в середмісті, що підсилюється розташуванням: стіна меморіалу – це стіна Михайлівського собору, таке співконституювання особливо відсилає до кладовища.

Майдан Незалежності також містить у собі компонент, який носить характер міського цвинтаря, хоч і досить відмінного від стіни пам'яті, але не менш характерного. На перший погляд, може здатися, що йдеться про Алею Героїв Небесної Сотні, але насправді в цьому просторі непомітно «виріс» зовсім інший меморіал, який має всі основні риси кладовища – стихійний меморіал із прапорцями перед Національною музичною академією України. Це саме той меморіал, який чи не єдиний візуально помітно змінював простір після 2022 року. Він починався зі спорадичних встановлень маленьких прапорців, які символізували загиблих на війні; розташовується на одній із найбільш видимих точок на площі. Від моменту повномасштабного вторгнення меморіал почав поповнюватися прапорцями дуже високими темпами, згідно з моїми спостереженнями. Влітку 2022 року кількість прапорців становила до сотні, зараз ці прапорці порахувати вже практично неможливо. Протягом останнього року за цим стихійним меморіалом можна було помітити формування певної структури. Якщо придивитися пильніше, можна помітити, що ця структура якраз і є втіленням основних рис цвинтаря. Впадають в око протоптані стежки, які відображають траєкторію руху цим меморіалом, яка у свою чергу рамкує його, надаючи просторових обрисів кладовища. Є досить чітко окреслені вхід, вихід і всі необхідні повороти, аби дістатися ділянки з прапорцем і світлиною, які вшановують ту чи іншу людину. Простір сегментовано – десь, наприклад, концентрується пам'ять про полеглих бійців конкретної бригади, десь – про іноземців тощо. Друга суттєва деталь стосується поведінки людей, котрі заходять у цей простір. Важливо уточнити, що йдеться саме про людей, які переступають межу меморіалу й опиняються на цьому «цвинтарі», а не про людей, які проходять повз. Людина, котра переступає окреслену межу, зазвичай іде предметно вшановувати пам'ять конкретної людини, а не просто розглядає меморіал; її поведінка в цьому окресленому просторі дуже нагадує загальноприйнятну поведінку на кладовищі: вона рухається стежкою, чітко знаючи орієнтири місця вшанування пам'яті людини, до якої вона прийшла, дорогою вона розглядає простір (ймовірно, на предмет появи нових прапорців), несе квіти, порається біля своєї ділянки, інколи замінює вицвілий прапорець на новий. Люди, які не мають наміру вшановувати пам'ять когось конкретно здебільшого споглядають меморіал осторонь, не перетинаючи межу. І це також для мене видається таким аспектом, який підсилює паралель із кладовищем.

Проте громадські меморіали все ж не тотожні кладовищам, оскільки перші не просто відкриті для відвідування, а навіть активно запрошують незнайомих, поєднуючи в собі простір

12 S. Brett et al., *Memorialization and Democracy: State Policy and Civic Action* (2007): 6.

13 L. Kellaher & K. Worpole, "Bringing the Dead Back Home: Urban Public Spaces as Sites for New Patterns of Mourning and Memorialisation", in *Deathscapes* (Routledge, 2016): 164.

для скорботи й особистих роздумів, з одного боку, та потенціал до громадської активності та діалогу – з іншого. Цей другий бік виявляється ключовим, оскільки закликає не лише пам'ятати жертв, а й має шанс стати частиною ширшої дискусії, яка допомагає громадянам примиритися з минулим і зрозуміти його зв'язок із сьогоденням і майбутнім¹². Поява стихійного меморіалу сигналізує про ретельно продуману інвестицію в публічну демонстрацію пам'яті про загиблих, яка залучає інших – знайомих і незнайомих людей. Здебільшого характер таких меморіалів свідчить про те, що людина була пов'язана із цим місцем, і пам'ятають її як його частину. Чимало меморіалів імпліцитно виражають бажання надати затишку й краси місцю.¹³

З одного боку, стихійна меморіалізація як низова ініціатива найближча до відтворення справжніх подій у просторі і за рахунок цього часто розглядається як найбільш чутлива. З іншого ж – у контексті досліджуваних площ виникають певні труднощі з таким підходом. Ключова проблема полягає в меморіальній сегрегації – цей термін в інтерв'ю вживає Антон Лягуша і зазначає: «Існує певна, я би сказав, ієрархізованість героїв, у кого гучніший голос, тих більше і пам'ятають, що, на мій погляд, неприпустимо». Згадані внормовані практики стихійної меморіалізації потребують догляду (наприклад, замінити вицвілий прапорець чи вицвілу світлину, принести квіти), аби це зробити, близьким загиблих потрібно перебувати в столиці. Якщо ж вони живуть далеко, світлина їхньої близької людини буде в значно гіршому стані, аніж сусідня, і загалом відведене місце вшанування пам'яті буде менш доглянутим, аніж сусідні. Тут вкотре відлунує вже згадана спадкоємна радянська риса централізації та ієрархізації просторів, коли столиця концентрує в собі головні сцени для масових ритуалів вшанування пам'яті.

Завершуючи тему стихійної меморіалізації, важливо згадати аспект, на який звертає увагу в експертному інтерв'ю Оксана Довгополова, кураторка платформи культури пам'яті «Минуле/Майбутнє/Мистецтво». Результати стихійних комеморативних практик – надзвичайно чутливі елементи простору, як у значенні їхньої крихкості та вразливості перед навколишнім середовищем, так і в значенні почуттів людей, які до цих практик вдаються. Тож руйнуватися чи модифікуватися вони мають лише природним чином. Цінно також документувати, фіксувати на фото та відео стихійні меморіали, оскільки вони є нестабільними, але багато можуть розповісти про простір.

Ініціативи влади. При спогляданні Михайлівської площі і Майдану Незалежності найбільше питань викликають комеморативні задачі, які влада вирішує за рахунок цих просторів. Парадоксально, однак, попри характерну для нашого інституційного дизайну ієрархізацію просторів, саме на Майдані – головній площі країни й до того ж місці, де безпосередньо

14 R. Musil, *Gesammelte Werke* (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1978): 506, quoted in A. Assmann, "Contested Urban Spaces", in *(In) visible monuments. What makes monuments controversial?* (Springer International Publishing, 2022): 23.

проходили трагічні події революції, – немає повноцінного меморіалу Небесній Сотні, меморіалу як цілісної розповіді про це місце. Водночас повноцінні меморіали, присвячені вшануванню пам'яті людей, розстріляних на Майдані, споруджено в інших містах, наприклад, у Вінниці, Львові, Дніпрі. На Майдані навколо монументу Незалежності та поблизу будівлі головної пошти розташовані розрізнені інсталяції з фотографіями та інформацією про події революції, а також є стихійні меморіали. Однак ці елементи не враховують і не відображають всього семантичного нагромадження революційного та воєнного контекстів, які обвалилися на це місце, а отже, такі елементи недостатньо ємно комунікують із містянами. Унаслідок цього не відбувається належного всебічного осмислення простору. На Михайлівській площі розміщена розбита російська техніка, яка також викликає певні питання в контексті комеморативних задач. Її демонстраційна цінність була цілком зрозумілою на початку повномасштабного вторгнення, однак зараз одна з основних її ролей у просторі – атракціон.

Найгостріше в цих публічних просторах проявляється відсутність владної ініціативи до переосмислення просторів, до широкої дискусії щодо нових комеморативних практик, до розробки цікавих ідей. На це експерти в інтерв'ю звертають особливу увагу. Нові ідеї дуже потрібні, оскільки люди стикаються з власною відповідальністю за підтримку пам'яті, аби та залишалася живою. Світлана Шліпченко, керівниця Центру урбаністичних студій, в експертному інтерв'ю зазначає, що відповідальність цю не можна перекласти на канонічний монумент, який не є надійним резервуаром пам'яті без ритуалів, які у свою чергу вже теж вихолощуються. Парадоксальне явище, на яке звертає увагу Роберт Музіль, полягає в тому, що пам'ятники виконують абсолютно протилежну роль до тієї, яка їм призначена, оскільки найпримітніша їхня риса – це невидимість, позаяк усе, що стоїть на місці, рано чи пізно втрачає свою здатність привертати увагу¹⁴.

За відсутності дій із боку влади люди вдаються до стихійної комеморації, а держава зі свого боку просто апропріює народну комеморативну практику і вписує її в дипломатичний протокол, що наглядно прослідковується на Михайлівській площі. Взагалі Міністерство закордонних справ є значущою семантичною складовою простору Михайлівської площі. Завдяки присутності міністерства поряд із площею вона за сьогоднішніх обставин стає своєрідною експозицією для іноземних очей, біля техніки досить часто знімаються англомовні репортажі. Прогулянка вздовж стіни пам'яті – віднедавна усталений маршрут, яким українські високопосадовці ведуть приїжджих амбасадорів. І хоч демонстрація наслідків війни на іноземну аудиторію критично важлива, такі політичні ритуали вкупі із відсутністю широкої прозорої дискусії щодо комеморативних політик у публічному просторі проявляються як інструменталізація пам'яті. Під інструменталізацією пам'яті в цьому контексті я зокрема розумію спрямування до єдиного способу комеморації, певної канонічності, прямолінійності, яка не допускає багатозначності в прочитанні та взаємодії з меморіалом.

Помітно, що процес вироблення комеморативної мови, яка була б зрозумілою, близькою і всеохопною, – дуже тривалий і складний, і зараз він не рухається, не маючи шансу просунутися без ініціювання плідних широких дискусій.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРОСТОРУ

Останню частину статті присвячено функціонуванню простору – аналітичній категорії, яка синтезує в собі розкриття попередніх двох, додаючи до цього низку примітних ілюстрацій поведінки містян у просторі.

Дизайнування простору. Примітною рисою Майдану є те, що деякі ділянки площі залишаються спустілими й жодним чином не заохочують людей до взаємодії з ними, хоча, з огляду на задумку планувальників, ці ділянки несуть важливі повідомлення відвідувачам простору. Мається на увазі сучасне відтворення Лядських воріт та монумент Незалежності (стела). Впродовж включених спостережень, які регулярно тривали декілька місяців, жодного разу не було зафіксовано, щоб хтось пройшов крізь ці ворота й подивився, що написано на меморіальній гранітній плиті. Це не дивно, адже цей пам'ятник, який імітує Лядські ворота, стоїть обіч основної вісі площ, не вписуючись у простір. З іншого боку, зараз досить складно будь-що органічно вписати в простір Майдану, який після реконструкції 2001-го року став еkleктичним полотном, що вміщує скульптури і форми, не пов'язані між собою композиційно, змістовно чи стилістично¹⁵. Меморіальна плита в арці воріт носить характер канонічної, прямолінійної комеморативної мови гранітних пам'ятників, але від цього її посил не стає зрозумілішим, у цьому випадку – радше навпаки. Загалом такий спосіб меморіалізації вже не працює в цьому просторі, тож справді необхідні свіжі підходи, які можуть народитися лише в суспільній дискусії, про яку я вже згадувала в минулому підрозділі.

Ситуація зі монументом Незалежності схожа: жодного разу не було помічено людей, котрі підіймалися б по східцях на постамент. Навколо цього монументу розміщені стенди, які є одним із декількох розрізнених комеморативних елементів на цій площі, і туди відчутно рідко заходять люди. Це свідчить про суттєву непродуманість простору і все більше поглиблення цієї проблеми у зв'язку із нашаруванням нових символічних контекстів у просторі і збільшенні невідповідності між його семантичним навантаженням та дизайнуванням.

Ще одним цікавим аспектом просторової дезорганізації Майдану є торговий центр «Глобус», вірніше, його вплив на функціонування та сприйняття площі. Окрім комерційного та естетичного впливів на простір, мою дослідницьку увагу привертає той факт, що через низку архітектурних рішень, застосованих до «Глобусу», площа цілісно зовсім не проглядається (ідеться про парний бік Хрещатику). Крім того, торговий центр прямо під площею ство-

16 Принагідно додам услід до вже висловленої раніше тези: сходи розташовані дуже близько до стендів, які оточують стелу, проте до стендів предметно підходять вкрай мало людей. Навіть коли люди прямують до сходів, перетинаючи стенди, переважно біля них не спиняються.

рює своєрідний розрив простору: певна кількість відвідувачів простору є видимою (вони перебувають зверху на площі), але ж інша частина – прямо під землею, її можна розгледіти лише крізь скляний купол. У цьому світлі напрошуються міркування про модифікацію семантичної ролі Майдану як агори і, зрештою, як класичного публічного простору, основними цінностями якого є політична видимість і соціальна взаємодія. Утім, це спостереження не є надто важливим у контексті саме цього дослідження, оскільки не стосується змін, яких набув простір під час воєнного контексту.

У дизайнуванні Михайлівської площі теж з'являються певні питання, пов'язані з інсталяцією техніки, яка своїм смисловим навантаженням та візуальною складовою може викликати доволі сильний емоційний відгук (саме зараз, доки ще триває війна), і, за великим рахунком, вона на це і спрямована. Однак ця техніка не обмежена жодним кордоном, переступивши який людина ухвалювала б для себе рішення пережити цю емоційну реакцію. З одного боку, контекст війни може нормалізувати різні емоційні стани й змушувати до зіткнень із будь-якими моторошними видовищами. З іншого боку, якщо говорити про меморіальну культуру і продумане дизайнування меморіального простору, то все ж таки порушується етичне питання щодо демонстрації цієї техніки в наявних рамках. Особливо зважаючи на те, що Михайлівська площа є центральним транзитним простором, який часто дуже незручно оминати.

З викладеного вище можна висувати, що належне осмислення і розуміння того чи іншого простору залежить від його інфраструктури. Просторова організація має враховувати всю семантичну багатшаровість місця, особливо, коли меморіальний компонент є домінантним шаром. В обох досліджуваних площ виявляються певні проблеми з просторовою організацією, однак саме простір Майдану Незалежності не закриває в повному обсязі потреби збереження пам'яті. Ця потреба зумовлена почуттям провини перед загиблими, запитом на справедливість і на полегшення емоційного тягаря, які й можуть стати поштовхом до дискусії про моделі пам'яті в просторі, який насправді цілком придатний до змін.

Код поведінки в просторі. Ресемантизація просторів суттєвим чином впливає на поведінку людей у ньому. З нашаруванням революційного та воєнного контекстів люди, не зговорюючись, змінили свій код поведінки в межах досліджуваних площ.

Одне з важливих спостережень полягає в тому, як люди інколи справно притримуються неписаних правил, і водночас порушують правила, чітко і прямо прокомуніковані. Наприклад, на Майдані Незалежності є місце, яке дуже полюбують підлітки, – сходи побік скляної пологої стіни «Глобусу» за монументом Незалежності.¹⁶ У цьому просторі вони здебільшого відтворюють загальну поведінкову модель, яка притаманна підліткам – сміються, розмовляють, п'ють, намагаються справити враження одне на одного. Але є одна ключова риса, яка вирізняє поведінку підлітків у цьому просторі – вони не слухають музику і роз-

17 M. Löw, "Konstytuiuvannia prostoru", in Rukhlyvyi prostir, edit. Kateryna Mishchenko & Siuzanna Shtretlinh (Kyiv: Meduza, 2018): 63.

18 Льов називає соціальними благами тіла в просторі, які постійно перебувають у русі і які поділяються на первинно матеріальні (фізичні об'єкти в просторі) та первинно символічні (правила, звичаї, цінності).

19 Löw, "Konstytuiuvannia prostoru", 66–69.

20 Там само, 70.

мовляють негучно. Інша ситуація – таблички, приклеєні до танків, виставлених на Михайлівській площі, із заборонаю вилазити на техніку. Це правило порушується систематично як батьками, які дозволили залізити туди своїм дітям, так і підлітками й молодими людьми, які також вирішили залізити.

Така порівняльна ілюстрація практик на Майдані та Михайлівській площі відсилає до концепції конституювання простору німецької соціологині Мартіни Льов, яка розкладає процес конституювання простору на дві складові – спейсинг та синтезування¹⁷. Спейсинг передбачає розташування та позиціонування у просторі, а синтезування – пов'язування елементів простору. Ці дві складові працюють одночасно. Розташування неможливе без одночасного пов'язування соціальних благ¹⁸ і людей. У процесі конституювання простору ключову роль відіграє повторюваний характер дій, певні рутинні шляхи, які відображають інституціоналізацію. Іншими словами, у рутинних практиках стабільно відтворюються інституції¹⁹. Дослідниця пропонує визначати структури як рекурсивні правила, включені в інституції, і правила тут відносяться до конституювання сенсів чи санкціонування певних дій²⁰. Явище рекурсивності тут виявляється в значенні, що дія, яка конститує простір і відтворює соціальні структури, була початково уможливлена певною соціальною структурою. Таке відтворення відбувається в суспільстві через інституції, у яких і закріплені соціальні структури.

Повернімося до Михайлівської площі. Правило, прокомуніковане на табличці, – встановлене кимось з інституційних акторів, відповідальних за виставку, Національним військово-історичним музеєм чи/та іншими. Однак ці актори не беруть участі в синтезі соціальних благ і людей у межах цього простору, послуговуючись термінами Мартіни Льов. Усталена без їхньої участі повсякденна рутинна породила рекурсивне відтворення соціальної структури в межах цього простору. Таким чином, вилізання на техніку сприймається цілком легітимно. Аналогічно відбувається і у випадку з підлітками на сходах біля «Глобусу» – процес спейсингу та синтезу відбувався за участі акторів, котрим були неприємні прояви розваг у формі прослуховування музики чи голосного сміху в цьому просторі. Відповідно, тут усталилося правило тиші.

Ще одним доволі цікавим аспектом, виявленим протягом включених спостережень, є спосіб комунікації людей між собою і з простором за посередництва розбитої техніки на Михайлівській площі. Можна помітити, що техніка буквально щодня збагачується новими написами й символами: хтось покладе гілочку бузку в салон спаленої машини, а хтось наліпить на неї лейкопластир. Насамперед за допомогою написів люди сублімують свою ненависть за злочини окупантів, про що свідчить абсолютна більшість написів на зразок «За Маріуполь», «За Гуляй-Поле». Окремого трагічного символізму простору надає видовище спаленої машини, ущерть всіяної такими написами, ніби спалення її одної є помстою за всі

так чи інакше постраждали українські населені пункти. Іншою провідною темою виписувань є тріумфальні, глузливі й погрозливі звернення до росіян. Також я виділила і третій тип послань, які можна назвати традиційними і незалежними від контексту, – «Тут була Каріна» – які загалом часто зустрічаються нашкрябаними на деревах в парку або на дверях шкільних вбиралень. Посеред інсталяції розміщена ракета, також повністю обписана згаданими типами повідомлень. Можна припустити, що практика залишати написи на об'єктах цієї інсталяції почалася саме з ракети, оскільки за роки повномасштабного вторгнення відкрився новий моторошний спосіб комунікації між людьми з воюючих країн – послання на ракетній зброї, яка спрямована нищити. Однак це лише запропонований мною напрямок для міркувань, точних спостережень із цього приводу дослідження не покриває.

Можна припустити, що ці три типи висловлень здебільшого характерні для різних категорій людей у просторі. Проте, не маючи підстав робити якісь глибші судження, я можу просто висувати те, що всіх людей, які беруть до рук маркер і ухвалюють для себе рішення втрутитися в цей простір, об'єднує відмінність від тих, кому навіть на думку не спадало, що можна повзаємодіяти із цими просторовими елементами. Ці послання, ймовірно, мають якийсь потенціал відображати ставлення як до простору, так і до воєнного контексту. Однак точно зрозуміло лише одне – у людей є інтенція втручатися в простір, взаємодіяти з ним, залишати свій відбиток. Поява техніки додала новий акцент Михайлівській площі, яка тепер затримує містян у своїх межах надовше. Залізання на танк, яке вже узвичаїлося в цьому просторі, може бути не лише своєрідною розвагою та взаємодією із нестандартними об'єктами простору. Такі дії можуть символізувати ритуальну перемогу над ворогом. Загалом практика привезення та виставлення спаленої російської техніки в цьому просторі може бути символом упокорення ворога, слугувати способом боротьби із травмою і болем.

Комодифікація пам'яті. Насамкінець висвітлення знахідок дослідження варто приділити увагу ще одному значущому, на мій погляд, спостереженню. Ресемантизація площ після 2014 року означила посилення комерційної функції в контексті продажу національно-патріотичної символіки. Наприклад, на Майдані прямо обіч стихійного меморіалу з прапорами стоїть ятка, де можна купити прапорець. Унормований принцип, який полягає в тому, що для вшанування пам'яті потрібно піти й купити прапорець, можна назвати комодифікацією пам'яті. Однак спостерігається ще одне цікаве явище, яке нижче буде проілюстровано кейсом Михайлівської площі.

Впродовж погожих днів на площі можна помітити чоловіка у військовій формі, який роздає синьо-жовті прапорці та стрічки в обмін на донати на армію, за його словами. Чоловік не надає звітності так само, як і люди, які займаються цим же, але в цивільному вбранні на

тому ж Майдані. Це дає підстави підозрювати за цією практикою давно відомий шахрайський бізнес, який використовує символічний ландшафт для власного збагачення. Однак у даному випадку йдеться ще й про інструменталізацію військової форми, яка кардинально змінює реакцію перехожих. Люди на площі відповідали чоловіку привітно і щиро, дехто навіть звертався до нього «друже». Перемовляючись між собою, батьки дітей, котрі полізли всередину танку, зазначали: «Військовий дозволив». Військова форма не лише викликає відчуття обов'язку пожертвувати гроші на армію, але й надає авторитетності. Варто відмітити, що чоловік семантично вдало обрав місце, оскільки своєю присутністю у військовій формі він органічно доповнює ландшафт із розбитою технікою, яка провокує доволі багато питань, а з ним простір візуально ніби набуває потрібної інституційної довершеності.

Коли люди жертвують гроші, вони отримують прапорець – річ, з якою щось потрібно зробити. З моїх спостережень люди не забирали їх із собою, а підбирали місце, де їх можна залишити. У результаті такі прапорці, які швидко гниють і вицвітають, опиняються розкиданими вздовж стіни пам'яті, біля пам'ятника жертвам Голодомору, на спаленій російській техніці, засмічуючи простір і не символізуючи акту пам'яті. Крім того, на галявинці біля сходів, які ведуть у напрямку фунікулера, сформувалась купка з близько тридцяти таких прапорців, її поповнення відбувається згаданим чином. Цікаво, що це накопичення дуже нагадує стихійний меморіал на Майдані (водночас цю купку прапорців складно назвати меморіалом, оскільки зародження її провокувалося не потребою вшанувати чийось пам'ять), що свідчить про звертання людей до цього досвіду і, як наслідок, відтворення його і в іншому просторі. А це у свою чергу вкотре сигналізує про те, що необхідна широка дискусія, міркування, пошук і генерування нових ґрунтовних способів меморіалізації.

ПІСЛЯМОВА

Ця дослідницька розвідка є лише кроком у напрямку дослідження публічних просторів українських міст за воєнних умов, але навіть невеликий крок може дати цінні знахідки.

З розгортанням повномасштабного вторгнення досліджувані площі не набули нових домінуючих наративів, радше посилювалися акценти, розставлені у 2014 році, а також до спільної для них комеморативної функції додалася ще одна – конструювання колективної, національної ідентичності. Чільне місце серед соціальних процесів, які зараз відбуваються в цих просторах, посідають саме комеморативні практики, і комеморативна мова цих площ – стихійна. Стихійна меморіалізація в межах цих просторів помітно і суттєво паралелізує із практиками, притаманними кладовищам, але водночас не тотожна їм, оскільки стихійні меморіали мають потенціал до громадської активності й шанс стати частиною ширшої дискусії,

яка допомагає примиритися з минулим і зрозуміти його зв'язок із сьогоденням і майбутнім. Хоч стихійна меморіалізація як низова ініціатива є найточнішою і найчутливішою у відображенні подій у просторі, усе ж у контексті Михайлівської площі та Майдану Незалежності виникають труднощі з таким підходом. Основна проблема полягає в меморіальній сегрегації – вшанування залежить від гучності голосу тих, хто вшановує.

Гострий брак ґрунтовних підходів до меморіалізації оприявнюється, зокрема, в недоліках дизайнування площ, передусім це стосується Майдану Незалежності. Спустілі ділянки простору, які не заохочують до взаємодії з ними і які водночас є чи не єдиними інституціоналізованими елементами комеморації на площі, свідчать про те, що в просторі геть не відображено все те семантичне нагромадження революційного та воєнного контекстів, яке обвалилося на Майдан. Наявні меморіальні елементи простору недостатньо ємно комунікують із людьми про це місце. Внаслідок цього можуть виникати ціннісні конфлікти, пов'язані з використанням простору, оскільки просторова організація та соціальні процеси є співконститутивними. Проте якщо на Майдані ряд просторових елементів залишається проігнорованим людьми, то на Михайлівській площі інсталяція зі спаленою російською технікою навпаки стала тим акцентом у просторі, який затримує людей у ньому й навіть заохочує до нових способів комунікації як між собою, так і з простором. Утім, комеморативна чи, може, функціональна задача, яка ставилася ініціаторами інсталяції, – не зовсім чітка, адже якщо на початку така демонстрація мала загально зрозумілий сенс, то зараз ця техніка відіграє роль своєрідного атракціону. З іншого ж боку, наявність цієї техніки та взаємодія людей із нею можуть означати символічне подолання ворога, за відсутності інших шляхів та підходів боротьби із травмою в просторі пам'яті.

Важливим є спостереження за дотриманням людьми певних неписаних правил та порушенням деяких чітко прокомунікованих. Усе залежить від того, якими акторами були встановлені ті чи інші правила, і чи ці актори брали участь у повсякденній рутині, яка породила рекурсивне відтворення соціальної структури в межах цих просторів.

Наостанок примітною рисою функціонування цих просторів є комодифікація пам'яті та, якщо говорити про розглянутий кейс Михайлівської площі, своєрідна модифікація пам'яті. Поки складно говорити про наслідки таких практик для простору і процесів меморіалізації загалом, але помітно, що ці практики опосередковано втручаються і модифікують акти пам'яті, яким є місце в цих публічних просторах. Ця теза проілюстрована способом накопичення на Михайлівській площі прапорців, які зовнішньою ознакою імітують практику, усталену на Майдані, але сутнісно не є меморіалами, оскільки їхня поява спровокована не потребою вшанування пам'яті.

Останнє спостереження вкотре підводить до думки, що необхідна широка тривала дискусія із залученням багатьох сторін (громадського сектору, експертів із політики пам'яті, людей, близькі яких загинули внаслідок війни, представників державної влади тощо), яка б дозволила підібрати ґрунтовний та когерентний спосіб меморіалізації в цих просторах, врахувавши весь їхній семантичний багаж, адже справедливе вшанування пам'яті у просторі допомогло б примиритися з травмою і віднайти знеболання, заспокоївши совість. Через пошук таких рішень пролягає шлях для наступних досліджень.

REFERENCES

- Assmann, A. *Contested Urban Spaces. In (In)visible Monuments. What Makes Monuments Controversial?* Springer International Publishing (2022): 23–44.
- Brett, S., Bickford L., Ševcenko L. & Rios M. *Memorialization and Democracy: State Policy and Civic Action*, 2007.
- Hanzenko, L., Tymchenko T., Tsytoych V. “Vidtvorennia soboru arkhystratyha Mykhaila: Pohliad na nezi-asovani problemy”. *Pamiatky Ukrainy* № 1 (1999): 19–24.
- Kellaher, L., & Worpole, K. Bringing the Dead Back Home: Urban Public Spaces as Sites for New Patterns of Mourning and Memorialisation. In *Deathscapes*, Routledge (2016): 179–98.
- Kohn, M. *Brave New Neighborhoods*. Routledge, 2004.
- Kondel-Perminova, N. “Khreshchatyk: Komunikator mizh chasamy”. Kyiv: Varto, 2021.
- Kyiv: Providnyk. Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk, 2022.
- Lomachynska, I. “Monastyri ukrainy”. Kyiv: Baltiia-Druk, 2015.
- Löw, M. “Konstytuiuvannia prostoru”. In *Rukhlyvyi prostir*, redaktory Kateryna Mishchenko & Siuzanna Shtretlinh. Kyiv: Meduza (2018): 56–73.
- Low, S. *Why Public Space Matters*. Oxford University Press, Incorporated, 2023.
- Sumartojo, S. “National Identity and Commemorative Space: Connections to the Nation Through Time and Site”. *Landscape Review* № 2 (2015): 7–18.

Liliia Vakhniak,

*Master of sociology in National
University of Kyiv-Mohyla academy
Kyiv*

PRACTICES OF USING URBAN PUBLIC SPACE DURING THE RUSSIAN WAR IN UKRAINE (CASES OF MYKHAILIVSKA SQUARE AND MAIDAN NEZALEZHNOSTI)

Urban public space has two main functions – it's a place for political expression and for interactions between different categories of people. Thus, it becomes critically important in the process of building democracy, which is the reason for close attention to its functioning. During the most acute form of a political crisis – war – some practices are inevitably actualized, while others fade. Identifying and analysing such changes can be key to understanding the semantics of space and the way of coexistence of meanings generated by new contexts. Since urban public space is a mirror of the sociopolitical processes taking place in the country (especially when it comes to central squares of large cities), such an understanding can be helpful in tracking the country's broader sociopolitical course.

The ethnographic research, on which this article is based, focuses on the cases of two central Kyiv squares, Mykhailivska and Maidan Nezalezhnosti. It aims to provide an exploration into the outlined research field, as well as to open, on the one hand, a broader discussion on the impact of the war on urban public space in Ukraine, and, on the other hand, on the role of space as a narrator, co-creator and translator of meanings.

Keywords: urban public space, commemorative practices, war, Mykhailivska square, Maidan Nezalezhnosti, spontaneous memorials, urban sociology, ethnographic research, participant observation.